

Ziyafət MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Şərqşünaslıq fakültəsi
E-mail: mziyafat@gmail.com

NİZAMİ GƏNCƏVİ POEZİYASININ TƏHRİFLƏNMİŞ NÜMUNƏLƏRİ: DANEŞNAME-YE QƏDƏRXAN KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: Nizami poeziyası, klassik lüğətlər, nadir əlyazması, təhriflənmiş beytlər, Əl-Faruqi, lüğətin faksimelisi

Giriş

Dövrün mədəni və tarixi irsini əks etdirən klassik fars dilli lüğətlər həm də ədəbi dilin anlaşılmasında əhəmiyyətli bir mənbə kimi tanınmaqdadır. Çünki, bu lüğətlərin müəllifləri topladıqları dil vahidlərinin məna incəliklərini bir daha əyaniləşdirmək üçün dövrün tanınmış nəzm ustalarının əsərlərindən poetik nümunələr də vermişlər.

Nadir əlyazma kimi tanınan “Daneşname-ye Qədərhan” lüğəti də həmin üslubda tərtib olunan maraqlı bir əsərdir. Hindistan məktəbinə aid olan bu əlyazma Hicri tarixilə 807 (1404-1405)-ci ildə Əşrəf ibn Şərəf-əl-Müzəkkər əl-Faruqi tərəfindən tərtib olunmuşdur. Əsərlə yaxından tanışlıq zamanı məlum olur ki, müəllif lüğətin tərtibi zamanı müxtəlif tipli leksikoqrafik və elmi əsərlərlə yanaşı səksənə yaxın farsdilli şairlərin mindən çox poetik nümunələrindən istifadə etmişdir. Bu müəlliflər içərisində şeir beytlərindən ən çox sitat gətirilən şair, əlbəttə ki, Şeyx Nizami Gəncəvi olmuşdur. Burada Nizaminin bütün əsərlərindən nümunələr toplanmışdır. Lakin əfsuslar olsun ki, bu beytlərin bir hissəsi müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, Əl-Faruqi lüğətdə izahını vermək istədiyi sözə uyğun gəlməsi üçün beytlərdəki sözlərdə müəyyən dəyişikliklər etmişdir. Burada Nizaminin adına yazılmış, lakin onun poetikasına, üslub və məzmun baxımından uyğun gəlməyən beytlərin başqa yazarlara və ya əksinə, müəllifi Şeyx Nizami olan beytlərin başqa şairlərin adına yazıldığı hallara rast gəlirik.

Əsas Araşdırma

Klassik farsdilli lüğətlər zəngin mədəni və tarixi irsi əks etdirməklə yanaşı dövrün düşüncə və dil mədəniyyətinin aynası kimi də dəyərlidir. Bu lüğətlər həm də dövrün ədəbi dilinin anlaşılmasında mühüm rol oynayırlar. Belə ki, lüğət müəllifləri yalnız sözlərin mənalarını izah etməklə kifayətlənməmişlər. Onlar həm də fars ədəbiyyatının və poeziyasının incəliklərini əks etdirən ədəbi nümunələr təqdim etmişlər.

Sözlərin izahı zamanı onların mənalarının daha dərinədən başa düşülməsi üçün dövrün tanınmış şair və ədiblərinin əsərlərindən nümunələr gətirmişlər. İlk farsdilli lüğətlərdə adət halını almış bu ənənəni sonrakı müəlliflər də davam etdirmişlər.

Beləliklə lüğətlər sadə məlumat mənbəyi olmaqdan əlavə ədəbi əsər səviyyəsinə belə yüksəlmiş olurlar. Bu yanaşma oxuculara dilin zənginliyi və incəliyi ilə də tanış olmağa imkan yaradır.

XV əsrdə Hindistanda tərtib olunmuş və yalnız nadir əlyazma şəklində tanınan Əşrəf ibn Şərəf-əl-Müzəkkər əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qədərhan” lüğəti də həmin üslubda yazılmış nadir əsərlərdən biridir. Orta əsrlərdə mövcud olan farsdilli lüğətlərin əksəriyyətində olduğu kimi “Daneşname-ye Qədərhan” lüğətinin müəllifi də əsərin yazılma tarixini və səbəbini, tərtib daydalarını və istifadə olunan mənbələri izah edən bir müqəddimə ilə başlamışdır. Əlyazmanın Hicri tarixilə 807 (1404-1405)-ci ildə yazıldığı da həmin müqəddimədə (Məmmədova M., 2014:66) qeyd olunmuşdur.

Hazırda istifadəmizdə olan “Daneşname-ye Qəderxan” lüğətinin fotofaksimelisinin mətni və müqəddiməsi ilə yaxından tanışlıq zamanı məlum olur ki, müəllifin müəllif dairəsi çox olsa da, lüğəti tərtib edərkən istifadəsində olan mənbələrin hamısını qeyd etməmişdir. Burada yalnız qısa şəkildə lüğət, tibb kitabları, bədii və başqa əsərlərdən yararlandığına işarə edərək yazır: “...Əl-Faruqi çalışmışdır ki, müxtəlif lüğətlər və pərakəndə tərtib olunmuş şirindilli şairlərin, həmçinin Xacə Firdovsinin “Şahnamə”sində, Şeyx Nizaminin “İskəndərnamə”sində və digər şairlərin dilindəki pəhləvi sözlərindən və həkimlərin tibb kitablarında işlətdikləri ədviyyə adlarından ibarət olan və son hərfə əsasən bir lüğət tərtib etsin” (Məmmədova M., 2014:58).

Başqa bir qeydində (Məmmədova M., 2014:58) isə müəllif burada yalnız “Şahların munisi” (yaxın dostu) adlandırdığı Şeyx Nizaminin “İskəndərnamə”sini və “Kitabların ən yaxşısı” hesab etdiyi Xacə Firdovsinin “Şahnamə” əsərlərindən istifadə etdiyini göstərir. Lakin bunlardan əlavə Əl-Faruqi dövrün səksənə yaxın farsdilli şairlərinin müxtəlif səpgidə olan 1000-ə yaxın şeir nümunələrindən də yararlanmışdır. Burada müəllifin ən çox sitat gətirdiyi şairlər Şeyx Nizami (192 beyt), XII əsrin farsdilli şairi Suzəni Səmərqəndi (106 beyt), IX əsrin fars-tacik şairi Rudəki Səmərqəndi (60 beyt), XI əsrin məşhur fars şairi Firdovsi Tusi (57 beyt), XII əsrin məşhur Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani (45 beyt) və başqaları olmuşdur. Bunlardan əlavə Əl-Faruqinin istifadəsində olan bir çox beytlərin müəllifi dəqiq məlum olmadığından onları “şاعر”, “şاعري”, “bozorgi”, “həkim” və s. kimi qeyri-müəyyən adlarla vermişdir.

Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, məsələn, müəllifi “şاعر” kimi təqdim olunan 106 beytin və “bozorgi” adlı müəllifin 53 beytlərinin əksəriyyəti başqa mənbələrdə Nizami Gəncəviyə Xosroviyə, Əbu Şəkura, Şaker Boxariyə, Rudəkiyə, Əscədiyə, Təyyara və başqa yazarlara məxsusdur. Odur ki, orta əsrlərdə tərtib olunmuş digər lüğətlər kimi, yəqin əlyazma nüsxəsi mövcud olan bu kitabda da bir çox beytlərin müəlliflərinin adları qarışıq salınmışdır. O cümlədən Şeyx Nizaminin adına yazılmış 8 beytinə Nizaminin heç bir mötəbər divan və ya əsərlərində, yaxud başqa mənbələrdə rast gəlmədik. Fikrimizcə, bu fakt ya təhrif olunmuş mətnin müəllifə uyğunlaşdırılaraq təqdim edilməsində, ya da sonrakı köçürülmədə təxmini mənsubiyyət verilməsindən qaynaqlana bilər. Maraqlıdır ki, bu beytlərin əksəriyyəti izah olunan sözün mənasına uyğun gəlsə də, üslub və məzmun baxımından Nizami poetikasına uyğun gəlməyən nüanslar da diqqətdən qaçmır.

Araşdırma zamanı məlum oldu ki, bu əlyazmada müəllifin qeyd etdiyi kimi Şeyx Nizaminin yalnız “Şərəfnamə”sindən deyil, onun bütün poemalarından nümunələr seçilmişdir. Əlbəttə ən çox “Şərəfnamə”dən 107 beyt, “İqbalnamə”dən 27 beyt, “Leyli və Məcnun”dan 13 beyt, “Xosrov və Şirin”dən 10 beyt, “Sirlər xəzinə”sindən 2 beyt və “Yeddi gözəl”dən yalnız bir beyti verilmişdir.

Nizami fars dilinin klassik poetik üslubunu formalaşdıran ən mühüm simalardan biridir. Onun poetik dili, nadir və bəzən də arxaik sözləri bədii çevikliklə işlətməsi lüğətçilər üçün nümunəvi qaynaq sayılırdı. Nizaminin beytləri həm dil, həm də əxlaq və hikmət baxımından yüksək dəyərə malikdir. Ona görə də lüğət müəllifləri onun misrələrini, həm sözün mənasını izah etməyə, həm də oxucuya ibrət və hikmət çatdırmaq məqsədilə misal gətirirdilər.

Məlumdur ki, hələ ilk farsdilli lüğətlərdən bu günə qədər leksikoqraflar sözlərin məna dəyərlərini, dilin və ifadə tərzinin gözəlliyini göstərmək üçün Nizami beytlərindən ən dəyərli illüstrativ vasitə kimi geniş istifadə etmişlər. Çünki Nizami Gəncəvi fars poeziyasında dilin ən yüksək poetik formasını təqdim etmiş və onun əsərləri fars dilinin zənginliyinin göstərməsində mühüm rol oynayır. Bu zənginlik əsasən izahlı lüğətlərdə daha çox hiss olunur. Nizaminin poetik ifadələri çox mürəkkəb mənalar daşıdığı üçün onun şeir beytlərindən nümunələr gətirmək sözlərin leksik və semantik şərhində daha təsirli olurdu.

“Daneşname-ye Qədərxan” lüğətinin tərtib olunduğu dövrdə - XY əsrdə Hindistanda çoxdilli mühit hökm sürdüyünə görədir ki, bəzi fars sözləri yerli dillərdə başqa mənalarda işlənmiş və izahı düzgün verilməmişdir. Haqqında danışdığımız lüğətin müəllifi də izahını vermək istədiyi sözə uyğun gəlməsi üçün Nizami beytlərində müəyyən dəyişikliklər etmişdir. Ölbəttə bu hal orta əsrlərdə tərtib olunmuş lüğətlərdə də nəzərə çarpır. Əslində bu lüğətin fotofaksimelisi yeganə əlyazma nüsxəsindən olduğuna görə belə xətalara daha çox rast gəlinir.

“Daneşname-ye Qədərxan” lüğətində əfsuslar olsun ki, müəllifin dahi Nizaminin “Xəmsə”sindən seçilmiş beytlərinin təqdimində təhriflərə, söz dəyişikliklərinə və müxtəlif növlü qarışıqlıqlarına da rast gəlmək olur. Bu zaman Şeyx Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərinin “Eşq barədə bir neçə söz” bölümündə işlətdiyi aşağıdakı beyti yada düşür. Müəllif, sanki əsərlərinin üzü köçürülən zaman xəttatların edəcəkləri səhvi, hətta bəzən mənadan uzaqlaşacaqlarını belə bilərəkdən aşağıdakı beyti yazır: (Nizami,1370:114)

ز من نیک آمد این، ار بد نویسند به مزد من گناه خود نویسند

(Mən bunu yaxşı yazdım, əgər pis yazsalar mənin əməyimin muzzdunu öz günahlarına yazarlar).

Bu lüğət kitabında hər sözün izahı təxminən eyni qəbildə verilir, sözlərin şərhı və sinonimi qarışdırılmışdır. Çox hallarda izah əvəzinə sadəcə olaraq sözün sinonimi və ya ona bənzər bir ifadə ilə göstərilir. Misallara müraciət edək:

هیمه - هیزم بود. خواجه نظامی گوید:

بجز هیمه خشک و سیلاب تر نبینی در آن مرز چیزی دگر (ص.410)

(**Hime** – odun deməkdir. Xacə Nizami yazır: indi isə o ölkədə quru **odundan** və sel basmış məkandan başqa bir şey görməzsən).

Bu beyt Şeyx Nizaminin “Şərəfnamə” pormasının “İskəndərin Bərdəyə gəlməsi və Nüşabə ilə görüşməsi” bölümündəndir. Nizami əvvəl Bərdənin tərifini gözəl bənzətmələrlə verərək, oranın qışının da yazının da güllü-çiçəkli olmasını, hər tərəfində zəfəran bitən çöllərində quş südü belə tapmaq olduğunu təsvir edir. Nəhayət, yuxarıdakı beytdə isə Bərdənin indiki vəziyyətini belə göstərir.

Müvafiq mənbələrdə (Gəncur,Nizami,1947:249) isə bu beytin aşağıdakı orijinal variantına rast gəlirik:

بجز هیزم خشک و سیلاب تر نبینی در آن بیشه چیز دگر

(İndi isə o **meşədə** quru odundan və sel basmış məkandan başqa bir şey görməzsən).

Göründüyü kimi Əl-Faruqi lüğətin baş söz maddəsində “Odun” sözünün klassik variantını (“hime” sözünü) işlətmək məqsədilə Nizaminin beytində dəyişiklik etmiş və bu dil vahidinin izahı zamanı, yalnız onun sinonimini verməklə kifayətlənmişdir. Beytin ikinci sətirində də “mərz” (ölkə) sözünü “bişə” (meşə) ilə əvəz etmişdir.

Başqa bir misala müraciət edək:

باره - حجره بود و اسب و بلندی را نیز گویند. خواجه نظامی فرماید:

بر آن باره کو باره انگيخته سر کوتوال از دژ آويخته (ص.466)

(**BARE** – Hücrədir, ata və yüksəkliyə də deyilir. Xacə Nizami buyurub: O qalanın divarında (qalanı fəth etmək üçün) atı hərəkətə gətirdi, qala sahibinin başı qaladan asıldı).

Maraqlıdır ki, əlyazmada bu beytin birinci sətirində əlavə olaraq bəzi sözlərin altında mənaları da qeyd edilib. Birinci “bare” sözünün altında “baru-ye qələ” (qala divarı); ikinci bare sözü, “əsb” (at), sətirin kənarında isə “bərəyə fəth-e qələ” (qalanı fəth etmək üçün) ifadəsi başqa xətlə və kiçik şriftlərlə qeydlər verilmişdir. Odur ki, beytin mənası daha aydın olur. Lakin beytin orijinalı mənbələrdə (Dehxoda,Vajeyab,Nizami., 1947:47) aşağıdakı kimidir:

بر آن دژ که او راست انگيخته سر کوتوال از دژ آويخته

(Bayrağını ucaltdığı qalada, qala sahibinin başı qaladan asıldı).

Bu beyt Nizaminin “Şərəfnamə” poemasının “Nüsrətəddin Atabəyə sitayiş” bölümündəndir. Burada İskəndərin fəth etdiyi qalaları və oradakı qələbələrini təsvir edir. Onun düşmənlərinin məğlubiyyətini və zəfərlərini göstərir.

Nizaminin əsərlərindən seçilmiş aşağıdakı beytin müxtəlif mənbələrdə (Gəncur, Dehxoda, Nizami, 1947:140) daha fərqli variantlarına rast gəlirik:

خانی - حوض بود. نظامی گوید:

ز تاب آب آن رخشنده خانی شده در عبرت آب زندگانی (ص.498)

(**XANİ** – Hovuz deməkdir. Nizami deyir: - O parlaq hovuzun suyunun işıltısından dirilik suyu belə ibrət dərsi olmuşdur).

ز شرم آب آن رخشنده خانی شده در ظلمت آب زندگانی

(O parlaq hovuzun suyunun xəcalətindən, dirilik suyu zülmətdə (qaranlıqda) qalıb) (Nizami, 1947:140).

ز شرم آب آن رخشنده خانی بظلمت رفته آب زندگانی

(O parlaq hovuzun suyunun xəcalətindən, dirilik suyu zülmətə qovuşub) (Dehx.)

Göründüyü kimi beytin birinci sətri Nizaminin əsərində və Dehxoda “Lügətnamə”sində eynidir, ikinci sətri isə hər üç variantda fərqli verilmişdir.

Bu beyt Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasının “Şirinin Məhinbanunun yanından Mədainə qaçması” bölümündəndir. Şirin 14 gün yol getdikdən sonra atın sürətini artıraraq cənnət kimi bir yerə çatır və dirilik suyuna bənzər bir hovuzla rast gəlir. Nizami yuxarıdakı beytdə həmin mənzərəni və hovuzun gözəlliyini belə təsvir edir.

Əl-Faruqi aşağıdakı söz maddəsində də Şeyx Nizaminin əsərlərindən seçilmiş beytin ikinci sətrində dəyişiklik etmişdir:

گریوه - دك بلند بود كه جویی آب پاره كند و بیرون آید. نظامی فرماید:

گریوه بلند است و سیلاب سخت میچان مرا تا نمانم ز اخت (ص.449)

(**GÖRİVE** – Suyun axını (arxı), onu yarıb keçə bilən hündür və möhkəm bir təpədir. Nizami buyurub: - Təpə hündürdür və sel çox möhkəm, məni dolaşdırma ki taqətsiz qalmayım).

Nizaminin “Şərəfnamə” poemasının “Minacat” bölümündən olan bu beytin mənbələrdəki (Gəncur, Nizami, 1947:700) orijinalında ikinci sətrin fərqli olduğu nəzərə çarpır:

گریوه بلند است و سیلاب سخت میچان عنان من از راه بخت

(Təpə hündürdür və sel çox möhkəm, mənim yüyənimi bəxtimin yolundan döndərmə (geri çevirmə)).

Əsərin “RƏDE” söz maddəsində bu dil vahidini əyanlaşdırmaq məqsədilə müəllifin seçdiyi Nizami beytində dəyişiklik edilmişdir:

رده - صف بود. نظامی گوید:

همه فیلسوفان رده بر رده به پایینگه تخت او سف زده (477)

(**RƏDE** – sıra, cərgə deməkdir. Nizami deyir: - Bütün filosoflar sıra ilə onun taxtının qarşısında düzülmüşdülər).

Bu beyt əlyazmada “RƏDE” sözünün izahı zamanı Nizaminn “İqbalnamə” əsərinin “Əflatunun çalğı aləti düzəltməsi” bölümündən götürülmüşdür. Əl-Faruqi bu sözün izahı zamanı yalnız onun sinonimini verməklə kifayətlənmişdir və hər iki dil vahidi “sıra, cərgə” mənasındadır. Araşdırma zamanı məlum oldu ki, başqa mənbələrdə (Dehxoda, Gəncur, Nizami, 1947:64) bu beytin orijinalı aşağıdakı kimidir:

همه فیلسوفان صده در صده به پایینگه او صف زده

(Yüzlərlə filosoflar gəlib onun taxtının qarşısında oturmuşdular).

Beləliklə, məlum olur ki, müəllif lüğətin baş söz maddəsində olan “rəde” sözünün izahına uyğun gəlməsi üçün beytdəki “səde dər səde” sözünü “rəde bər rəde” ilə əvəz etmişdir.

“Səde dər səde” ifadəsinin Dehxoda “Lüğətnamə”sində izahı zamanı yalnız Nizaminin bu beyti misal gətirilməklə müəllifin bu sözü çoxaltma dərəcəsinə işlədərək “Yüzlərlə” mənasında olduğu qeyd edilir.

Müəllif burada Makedoniyalı İskəndərin elmə və alimə olan marağını, onlara verdiyi dəyəri və onun sarayında yüzlərlə filosofun toplanmasını geniş şəkildə təsvir edir.

ستودان - خانه باشد به گورستان گبران که مردگان را انجامند. خواه نظامی گوید :

ز پیران دو چیز است اندر نیاز یکی در ستودان دگر در نماز (ص. 340)

(**SOTUDAN** – Atəşpərəstlərin qəbristanlıqda ölüləri qoyduqları məzara deyilir. Xacə Nizami deyib: - Qocaların iki şeyə ehtiyacı var, biri məzar, o birisi (ibadət) namazdır.

“Sotudan” sözü əslində “ostoxandan” (sümük qabı) mənasındadır və qədim fars dilində “studan; ostudan” kimi yazılırdı. “Astū;osto”- sümük, “dan” isə yer, qab mənasındadır. Nizaminin bu beytində işlədilmiş “sotudan” sözünə müasir lüğətlərdə rast gəlmədik. Lakin digər klassik mənbələrdə (Hənduşah Naxşevani, 1341:15; Təqi Ouhədi, 1364: 147; Dehxoda) “sotudan” sözünün mənası “Zətdüştilərin qəbir yerləri” kimi eyni mənada qeyd olunur.

Bu beyt Nizamının “Şərəfnamə” əsərinin “Daranın İranın böyükləri ilə məsləhətləşməsi” bölümündəndir. Beytin orijinalı isə digər mənbələrdə (Gəncur; Nizami, 1370:778) aşağıdakı kimidir:

ز پیران دو چیز است با زیب و ساز یکی در ستودان یکی در نماز

(Qocaların gözəl, bəzəkli iki şeyi var, biri məzar, o birisi (namaz) ibadətdir).

Göründüyü kimi beytin orijinalında birinci sətrdə işlənən “zib- o- saz” (bəzək-düzək) sözü “əndər niyaz” (ehtiyac) sözü ilə əvəz olunmuşdur.

Başqa misallara müraciət edək:

جمازه - قاصد بود. نظامی گوید:

سر از پای سنگی در آمد پسنگ جمازه بتنگ آمد از راه تنگ (ص. 472)

(**CƏMAZE** - Çapara deyirlər. Nizami deyir: - Daş ayaq altından baş qaldırdı (yəni yerindən oynadı, sakitlik pozuldu) yenə daşa dəydi, çapar isə yolun darlığından təngə gəldi).

Bu beyt Nizamının “Şərəfnamə” əsərinin “Öz halının və zəmanəsinin gedisinə dair” bölümündəndir. Beytin orijinalı (Dehxoda; Gəncur; Nizami, 1947:27) isə aşağıdakı şəkildədir

سر از بار سنگین در آمد به سنگ جمازه بتنگ آمد از راه تنگ

(Yükün ağırlığından çaparın başı daşa dəydi və yolun darlığından təngə gəldi).

Göründüyü kimi beytin birinci sətrində “bar-e səngin” (ağır yük) ifadəsi əvəzinə səhvən “pa-ye səngi” yazılmışdır.

Nizami burada öz halını, əhvalını nəzmə çəkərkən yazır ki, yaş əllyə çatanda insanın yaşayışı, hər bir halı dəyişir, həyatın ağır yüklərindən insanın başı sanki daşdan daşa dəyir və həyatın dar keçidlərindən (çətinliklərindən) yorulur.

برجاس - جنگ و آماج تیر بود. نظامی فرماید:

و لیک آشتی به ز برجاس و جنگ کاین داغ و درد آرد آن آب و رنگ (ص. 212)

(**BORCAS** - Mühəribə və oxun hədəfə atılması (nişanəsidir). Xacə Nizami buyurub: - Lakin barışıq və oxun hədəfə atılmasından (daha) yaxşıdır, çünki biri dərd gətirər o birisi isə canlanma (yenilik).

Əl-Faruqi burada da lüğətin baş söz maddəsində təqdim olunan “borcas” sözünü əyanlaşdırmaq məqsədilə Nizamının “Şərəfnamə” poeməsindən misal gətirdiyi beytdə dəyişiklik etmişdir. Həmin beytin orijinalı isə mənbələrdə (Gəncur, Nizami, 1947:318) belədir:

و لیک آشتی به ز پر خاش و جنگ که این داغ و درد آرد آن آب و رنگ

(Lakin barışıq savaştan və mühəribədən daha yaxşıdır, çünki biri dərd gətirər o birisi isə canlanma).

Beləliklə, məlum olur ki, Əl-Faruqi lüğətdə “borcas” sözünü işlətmək məqsədilə beytdəki “pərxaş” sözünü dəyişmişdir. Bu beyt əsərin “Çin Xaqanının İskəndərə cavabı” bölümündəndir. Xaqan İskəndərə bildirir ki, Şərqdən Qərbə bütün dünyanı ələ keçirdin hələ də döyüşdən doymursan. Burada isə sənin hiylən keçməz. Çin ölkəsindən nemət, ərzaq ala bilməzsən. Çinlilərin tarlasını tar-mar etsən, bir gün də sənin tarları su basar. Odur ki, barışıq savaştan daha yaxşıdır.

نیا - جد و بزرگ را گویند. نظامی گوید:

در آن کنج خانه که زر یافتند نیا از دها پر خطر یافتند (ص.82)

(**NEYA** – cədd, nəsil və böyüklərə deyirlər. Nizami deyir: Qızıl tapdıqları o xəzinə evində əjdahanın böyüklərindən təhlükə gördülər)

Əl-Faruqi Nizaminin bu beytində də izahını vermək istədiyi “niya” dil vahidini beytin orijinalında (Gəncur, Nizami, 1948:226) olan “rəh əz” ifadəsinin yerində işlətməmişdir. Əlyazmada çətinliklə görünə də “niya” sözü kiçik hərflə və başqa xətlə “əjdaha” sözünün üstündə sonradan yazıldığı hiss olunur. Beytin düzgün variantı mənbələrdə (Gəncur; Nizami, 1047:226) belədir:

در آن کنج خانه که زر یافتند ره از دها پر خطر یافتند

(Qızıl tapdıqları o xəzinə evində, əjdahalarla dolu təhlükəli yollarla qarşılaşdılar).

Beyt Nizaminin “Şərəfnamə poemasının “İskəndərin Hindistana getməsi” bölümündəndir. Müəllif bu səfər zamanı yolların təhlükəli olduğunu, həmçinin sərvət və zənginlik axtarışının təhlükələrlə dolu olduğunu və bu yolda ehtiyatlı olmağın vacibliyini vurğulayır.

Bu əsərdə bəzi hallarda lüğətin baş söz maddəsində təqdim olunan dil vahidinin mənası düzgün izah olunmamışdır. Məsələn:

جوی - خود بود که آن را بر سر نهند بجنگ. خواجه نظامی گوید:

سلاح از تن و خوی ز رخ ریختند بداد و ست در هم آمیختند (ص.497)

(**CUY** - Mühəribədə başa qoyulan dəmir papaq. Dəbilqədir. Xacə Nizami deyir: - Bədəndən silahı tökdülər üzdən təri, bir-birləri ilə mübadiləyə başladılar (yəni mühəribə etmədən barışdılar).

Əvvəla burada izahı verilən sözün nöqtəsi düzgün qoyulmadığı və mənasının şərhə uyğun gəlmədiyi nəzərə çarpır. Yəni bu söz “cuy” deyil “xoy” olmalıdır. Misal gətirilmiş beytin içərisində isə həmin sözün düzgün yazılışı görünür. Məlumdur ki “خوی” şəklində yazılmış bu dil vahidi eyni qrafik şəkllə malik olub bir neçə cür oxunan omoqraf olaraq müxtəlif tələffüzə və mənaya malikdir. Mənbələrdə (Dehxoda, Hənduşah Naxçevani, 1341:300) bu söz “xoy” kimi tələffüz olunduqda “tər”, “xuy” kimi oxunanda isə iki mənada: xasiyyət və dəmir papaq mənasını verir. Beləliklə bu söz “xuy” deyil, Nizaminin beytdəki mənaya uyğun olaraq “xoy” kimi tələffüz olunmalıdır və mənası da “dəmir papaq” deyil “tər” olmalıdır. Əlyazmaya diqqətlə baxdıqda beytdəki “selah” sözünün üstündə başqa xətlə kiçik hərflə yazılmış belə bir qeydə də rast gəlirik: “عرق” yəni “tər”. Yəqin ki, əlyazmanı oxuyan şəxs də sözün mətni mənasının düzgün yazılmadığını qeyd etmək istəmişdir.

Bu beyt Xacə Nizaminin “Şərəfnamə” əsərinin “Xaqanın İskəndərə cavabı” bölümündəndir. Beləliklə, Əl-Faruqi “xoy” sözünün izahını düzgün verməmişdir. Burada “xoy” sözünün mənası “dəmir papaq” deyil “tər” kimi tərcümə olunmalıdır.

Aşağıdakı nümunədə də müəllifin, lüğətin baş söz maddəsində təqdim etdiyi dil vahidinə verdiyi izah yanlışdır. Çünki, “dəşt” sözünə nümunə gətirilmiş Nizminin beytdəki mənaya da uyğun gəlmir.

دشت - گرد و خاک بود. خواجه نظامی گوید:

چنان لرزه افتاد بر کوه و دشت که گرد از گریبان گردون گذشت (ص.98)

(DƏŞT – toz-torpaq deməkdir. Xacə Nzami deyir: - Dağa-səhraya elə bir titrəyiş (sarsıntı) düşdü ki, sanki səmanın yaxasından (ətəyindən) belə toz qalxdı).

“Dəşt” sözü müasir fars dilində və mövcüd lüğətlərdə (Dehxoda, Təqi Ouhədi, 1364:104) “çöl, səhra, düzənlik” mənasında olduğu məlumdur. Beytin də tərcüməsindən aydın olur ki, bu sözün mənası “toz-torpaq” deyil, “dağ-daş, səhra” kimi olmalıdır.

Bu beyt Nizaminin “İqbalnamə” əsərinin “Padşahın tərifı” bölümündəndir. Burada təbiətin güclü bir hadisə qarşısında necə alt-üst olduğunu, şairin təsviri mübaliğəsi və klassik poeziyada tez-tez işlədilən “göyün yaxası”, “yerin balası” kimi təşbih və təmsilləri ehtiva edir.

Başqa bir misala müraciət edək:

نوی - فرمان نیز بود . خواجه نظامی فرماید:

به پیرایه نامه خسروی کهن سرو را باز دادم نوی (ص.504)

(NƏVİ – Fərnan, (əmr, göstəriş) deməkdir. Xacə Nizami buyurub: - “Xosrovnəmə”ni yazmaq (bəzəmək) üçün qoca sərvə yenidən tərtib etdim (təzələdim).

Burada beytin tərcüməsindən də göründüyü kimi Xacə Nizaminin “İqbalnamə” poemasının “İskəndərin peyğəmbərlik səfərinə çıxması” bölümündən verilmiş bu beytdə işlədilən “nəvi” sözü Əl-Faruqinin qeyd etdiyi kimi “fərman” deyil, “təzə, yeni” mənasındadır. Bu beytdə də Dehxoda “Lüğətnamə”sində olduğu kimi “nəvi dadən” şəklində “yeniləmək, təzəlik gətirmək” mənasındadır. Beləliklə lüğətin baş söz maddəsində izahı verilən söz “nəvi” deyil, misal gətirilmiş beytdə işlədilən “nəvi dadən” kimi və onun izahında isə “yenilik, təzəlik gətirmək” olmalı idi.

Əl-Faruqinin müraciət etdiyi Nizami beytlərinin müxtəlif mənbələrdə fərqli üslub və məzmununda olan variantlarına da təsadüf olunur. Misal olaraq Xacə Nizaminin “Leyli və Məcnun” mənzuməsinin “Atasının Məcnunu Kəbə evinə aparması” bölümündən olan aşağıdakı beytinə nəzər salaq:

کلنبه - کتو بود . نظامی گوید :

گاورس گرسنه را کلنبه است با مشتیهان پنیر دنبه است (ص.417)

(KOLONBE – Meyvə, tərəvəz mənasındadır. Nizami deyir: ac adama çovdar meyvə kimi, iştahı olana isə pendir quyruq kimidir). Əlyazmada “Kolonbe” sözünün qarşılığı (mənası) olaraq verilən “KƏDDU” sözü göründüyü kimi təsdiqlə yazılmışdır. Bu sözə həmin mənada yalnız Dehxoda “Lüğətnamə”sində rast gəldik. Həmin beyt “Fərhang-e Nezam” lüğətinə istinad edilərək bu şəkildə verilir:

خشکار گرسنه را کلنبه است با مشتیهان به نرخ دنبه است

(Şirin çörək ac adama meyvə kimidir və iştahı olana quyruq dəyərindədir).

Digər iki mənbədə (Gəncur, Nizami, 1370:400) isə fikrimizcə beytin orijinal variantı belədir:

خشکار گرسنه را کلیچ است با سیری نان میده هیچ است

(Şirin çörək ac adama külçə (çörək növü) kimidir, əla növ undan hazırlanmış çörək tox adam üçün heç nədir).

Misallardan göründüyü kimi Nizami əsərlərinin müxtəlif əlyazmalarından istifadə olunan mənbələrdə beytin fərqli variantlarına rast gəlmək olur.

Məlum olduğu kimi klassik əsərlərin tənqidi mətnlərini hazırlayarkən müəlliflər əldə etdikləri müxtəlif əlyazmalarından istifadə edərkən onları diqqətlə araşdıraraq müəllifin üslubunu, yazı stilini daha çox əks etdirən orijinala daha yaxın nüsxəsini seçirlər. “Daneşname-ye Qəderxan” lüğətinin isə (qeyd etdiyimiz kimi) yeganə əlyazması olduğuna görə burada külli miqdarda təhriflərə, üslubi xətalara və müəllifləri dəyişik salınmış beytlərə rast gəlirik. Əlyazmanın katibi İbrahim Buxarinin əsərin sonundakı qeydindən (Məmmədova M.2014:508) məlum olur ki, o bu əlyazmanı 811-ci Hicri ilində köçürmüşdür. Hər halda bu xətalara çox olmasında katibin də səriştəsizliyi nəzərə çarpır. Burada digər müəlliflərdə olduğu kimi Nizaminin adına yazılmış beytlərin də başqa müəlliflərə aid olduğu və əksinə,

dahi Nizaminin yazı üslubuna və stilinə uyğun olmayan beytlərin Nizaminin adına yazıldığı aydın olur. Məsələn:

دهقان - خوط بود . خواجه نظامی گوید:

چنین گفت دهقان تازی نژاد که در دیر نان قاوری مباد (ص.368)

(DEHQAN – Xut deməkdir. Xacə Nizami deyir: Ərəb əsilli bir əkinçi belə dedi ki, qoy bu dünyada arpa çörəyi yoxsulluq qidası olmasın).

Burada müəllif (əkinçi) sözünün qarşılığında yazdığı “XUT” dil vahidinin mənası Dehxoda “Lügətnamə”sində Bəlxədə bir kəndin adı, bir illik xurma ağacının nazik budağı və s. başqa mənalarda olduğu görünür. “Əkinçi” sözünün qarşılığı isə “XUTAN” şəklində verilir.

Nizaminin adına qeyd olunan bu beytə onun poemalarında rast gəlmədik. Beytin məzmunundan da göründüyü kimi Nizami üslubuna uyğun deyil. Nizami beytlərində fəlsəfi dərinlik, çoxqatlı mənalar verilir. Bu isə sadə xalq deyimi xarakterindədir. Bu tip beytlərin Nizamiyə aid edilməsi əslində mənbə qarışıqlığıdır. Araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, beyt V əsrin sonu VI əsrin əvvəllərində Sultan Məlekşah Səlcuqinin dövründə yaşamış şairlərdən biri olan İranşan (İranşah) (Gəncur) adlı şairə aiddir və orijinalı belədir:

چنین گفت دانای تازی نژاد که فرزند خود را همی پند داد

(Ərəb əsilli ağıllı bir adam öz övladlarına nəsihət verərkən belə deyib).

Beytin birinci sətrinə müxtəlif mənbələrdə rast gəlmək olur. Çünki daha çox xalq arasında gəzən məsəldir və bəzi hallarda anonim şeir paqçaları arasında da verilir. Beləliklə, göründüyü kimi müəllif burada da lüğətin baş söz maddəsində işlətdiyi “dehqan” dil vahidini əyaniləşdirmək məqsədilə beytin orijinalında olan “dana” sözünü “dehqan”la əvəz etmişdir.

نخچل – نیلک زدن و فرا گرفتن اندام بناخن بود . خواجه نظامی گوید:

نشان نخچل دارم ز دوست بر بازو رواست باری دل مونیس بیر دارد (ص.305)

(NƏXÇƏL – Zədələmək (çimdikləmək) və bədənin bir yerini dırnaqla tutmaq mənasındadır. Xacə Nizami deyir: Qolumda dostumun bir çimdiklə yaralama nişanəsi varsa, ürəyimi aparmağa da haqqı var.

Nizaminin adına yazılan bu beyt də onun yazı üslubuna uyğun gəlməyən bir beytdir. Mənbələrdə, Dehxoda “Lügətnamə”sində Əsədi Tusinin lüğətinə istinad edilərək həmin beyt verilir və müəllifi Samanilər dövrünün məşhur şairi olan Ağaci Boxariyə aid olduğu qeyd edilir. Eynilə həmin mənada və eyni beytin Ağaciyə məxsus olduğuna başqa mənbədə (Hənduşah Naxçevani, 1341:211) də rast gəlirik. Hər iki mənbədə beytin orijinalı belədir:

نشان نخچل دارم ز دوست بر بازو رواست باری گر دل ببرد مونس را

(Qolumda dostumun bir çimdiklə yaralama nişanəsi varsa, əgər səxavətlidirsə, qəlbimi belə oğurlasa, yenə də haqlıdır).

Göründüyü kimi bu beytin həm leksik qatı, həm də poetik quruluşu Nizamiyə uyğun deyil. Nizaminin beytləri əzəmətli və mühüm ideya məzmunu ilə fərqlənir.

Əl-Faquqi aşağıdakı söz maddəsində “ŞƏX” sözünün şərhini belə verir:

شخ – زمین سخت بود بر کوه و جزآن. شاعر گوید:

خرامیدن کبک بینی بشخ تو گویی ز دیبا فکنده است نخ

(ŞƏX – Dağda və ona bənzər yerlərdə bərk torpağa (yerə) deyirlər. Şair deyir: Kəkliyin budaq üzərində xumarla (nazla) yerişini görsən, elə bilərsən ki, ipək parçasından bir sap düşmüşdür).

Əlyazmada bu səhifənin kənarında “ŞƏX” sözünün izahını əyaniləşdirmək məqsədilə qarışıq xətlə aşağıdakı beyt yazılıb və sonda “ŞƏX” sözünün mənasının “bitki” olduğu qeydi də vardır. Beyti çətinliklə oxuyub araşdırdıqda həmin beytin “Sihah-ol-fors” lüğətində “Şəx” sözünün izahı zamanı Əbu Şokura aid olduğu qeyd edilir.

“ŞƏX” sözünün həmin mənasını bir daha əyaniləşdirmək üçün müəllif Nizaminin aşağıdakı beytini verir:

خواجہ نظامی گوید :

بهر کوه و بیشه ز شاخ و شخ پراکنده لشگر چو مور و ملخ (ص.134)

(Xacə Nizami deyir: - qoşun, hər bir dağda və meşədə, qarışqa və çəyirtkə kimi budaqdan-budağa pərakəndə oldular).

Əl-Faruqi burada “ŞƏX” sözünün qarşılığını yazarkən misal gətirdiyi hər iki beytdə bu dil vahidinin mənasını düzgün verməyib. Əslində bu sözün mənası mənbələrdə (Dehxoda, Henduşah Naxçevani, 1341:67) mənası həm “bərək torpaq” həm də “budaq” kimi verilir. Yuxarıdakı beytlərin tərcüməsindən də göründüyü kimi hər iki müəllif beytdə bu sözü “bərək torpaq” deyil “budaq” mənasında işlətmişlər.

Əlyazmada müəllifin “şəer qoft” adı altında naməlum bir müəllifə aid olan yuxarıdakı beyt, səhifənin kənarında qarışıq bir xətlə yazılmışdır. Beyti çətinliklə oxuyub araşdırdıqda məlum oldu ki, “Sihah-ol-fors” lüğətinin müəllifi də həmin “şəx” sözünün izahında bir neçə beytlə bərabər bu beyti də qeyd etmişdir və əslində beyt Əbu Şokura aiddir. Maraqlıdır ki, “Sihah-ol-fors”-un müəllifi də bu dil vahidinin izahını “bərək torpaq” kimi vermişdir. Misal gətirilmiş beytlərin hamısında da sözün mənası “budaq”dır.

Beləliklə bir daha aydın olur ki, lüğət müəllifləri özlərindən əvvəl yazılmış leksikoqrafik əsərlərdən istifadə zamanı poetik mənbələri dəqiqləşdirmədən eyni xətalara təkrarlanmışlar. Belə ki, lüğətlərdə misal gətirilmiş beytlər bir növ istinaddır və sözün mənasını göstərən sübut rolunu oynamalıdır. Müəllif üçün önəmli olan beytin orijinalı deyil, həmin sözün içində istifadə olunduğu mənənin kontekstdə göstərilməsidir. Ona görə də beytlər şairin dediyi kimi deyil, lüğətçiyə lazım olan formada təqdim olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərdə toplanan poetik nümunələrdə təsadüf olunan müxtəlif növlü xətlər və Xacə Nizaminin beytlərinin daha geniş təhlili müəllifin bundan əvvəlki məqalələrində də (Məmmədova Z. 2025:114-123; 2025:35-38) verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dehxoda, Əliəkbər. Loğətnəme-ye Dehxoda. www.vajehyab.com.
2. Əsədi Tusi, (1336) “Loğət-e fors” be kuşəş-e Məhəmməd Dəbir Seyaqi
3. Gəncur: <https://ganjoor.net>:
4. Henduşah Naxçevani, Məhəmməd ibn, (1341) “Sihah-ol-fors”, Be ehtemam-e Doktor Əbdoləli Taəti. Tehran: Bonqah-e tərcome və nəşr-e kitab.
5. Məmmədova M., (2014) Əşrəf bin Şərəf-əl Müzəkkər-əl Faruqinin “Daneşname-ye Qədərxan” əsəri (fotofaksimelisi ilə).
6. Məmmədova Z., (2025) Əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qədərxan” lüğətində Nizaminin söz xəzinəsindən nümunələr. Az.MEA Gəncə bölməsi, Nizami Gəncəvi mərkəzi, “Nizamişünaslıq” elmi əsərlər jurnalı, № 1 (12).
7. Məmmədova Z., (2025) Əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qədərxan” lüğətinin tərtibi və üslubi xətlərinin şərh, “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, № 3 (129).

Зияфат МАММАДОВА

ИСКАЖЁННЫЕ ОБРАЗЦЫ ПОЭЗИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ: В КОНТЕКСТЕ «ДАНЕШНАМЕ-ЙЕ КАДАРХАН» РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: поэзия Низами, классические словари, редкая рукопись, искажённые стихи, аль-Фаруки, факсимиле словаря

До настоящего времени сохранился лишь один рукописный список словаря «Данешнаме-йе Кадархан», относящегося к индийской лексикографической традиции

Средневековья. Автор этого редкого памятника, составленного в XV веке, Ашраф ибн Шараф аль-Музакар аль-Фаруки, при работе над словарём использовал многочисленные лексикографические, научные и литературные источники. Однако во введении к своему труду он упоминает лишь произведения шейха Низами — «Шарафнаме», а также «Шахнаме» Фирдоуси Туси.

В словаре, посвящённом толкованию более 2420 слов, приводятся стихотворные примеры из произведений около 80 персоязычных поэтов различных литературных направлений. Наиболее часто цитируемым автором, безусловно, является шейх Низами, чьё творчество на протяжении веков высоко ценилось как источник нравственной мудрости и глубоких философских идей.

Наиболее заметные текстологические искажения, характерные для средневековых лексикографических сочинений, обнаруживаются в факсимильном издании словаря «Данешнаме-йе Кадархан». В приведённых здесь цитатах из произведений Низами, как и в примерах из творчества других авторов, наблюдаются различные отклонения от канонического текста: смысловые несоответствия, замена отдельных слов их синонимами или вариантными формами, а также ошибки в атрибуции авторства. Особенно отчётливо подобные изменения проявляются в стихотворных фрагментах, заимствованных из «Хамсе» Низами.

Ziyafat MAMMADOVA

**DISTORTED EXAMPLES OF NIZAMI GANJAVI'S POETRY:
IN THE CONTEXT OF DANESHNAME-YE QADERKHAN
SUMMARY**

Keywords: Nizami's poetry, classical dictionaries, rare manuscript, distorted verses, Al-Faruqi, facsimile of the dictionary

Only a manuscript copy of the dictionary “Daneshname-ye Qadarkhan”, which belonged to the Indian school in the Middle Ages, is available. The author of this rare manuscript, compiled in the XY century, Ashraf ibn Sharaf-al-Muzakkar al-Faruqi, used numerous lexical, scientific and literary literature when compiling the dictionary. However, in the introduction to the work, the author only mentions the works of Sheikh Nizami “Sharafname” and Firdawsi Tusi “Shahname”. In this work, which is dedicated to the explanation of more than 2420 words, we find examples of verses of about 80 Persian-speaking poets in various styles. Here, the poet quoted by the author most often was, of course, Sheikh Nizami. Because Nizami’s works have always been highly appreciated in terms of morality and wisdom.

The most noticeable distortions in lexicographic works compiled in the Middle Ages are most often found in the facsimile of the dictionary “Daneshname-ye Qadarkhan”. Here, as in the examples of verses by other authors, various changes are noticeable in the presentation of verses selected from Nizami’s “Khamsa”, such as inconsistency of meaning, replacement of words with their synonyms or other variants, and authorial confusion.

Daxil oldu: 26.05.2026-cı il